

De populismeparadox

RUUD KOOLE

Het fenomeen populisme staat in Nederland momenteel zeer in de belangstelling. Dat betekent niet dat de betekenis van de term er duidelijker op is geworden. In dit artikel wil ik een bijdrage leveren aan de begripsvorming door een strak omlijnde definitie van populisme te kiezen, door het begrip ‘populistisch’ nadrukkelijk te onderscheiden van de term ‘volks’ en door, tot slot, de paradox toe te lichten dat populistische partijen zich weliswaar afzetten tegen de verondersteld illegitieme positie van de gezeten klasse (de gevestigde partijen, de politiek in het algemeen, ‘Den Haag’), maar dat zij met deze opstelling de facto bijdragen aan de representativiteit van de politiek.

TWEE KENMERKEN

Dat politici zeggen op te treden namens of op te komen voor de achtergestelden of buitengesloten in een politiek systeem — of die nu de ‘verworpenen der aarde’, het ‘volk achter de kiezers’ of ‘de hardwerkende Nederlanders’ worden genoemd — mag geen verbazing wekken. Vroeger werd op de lagere school vol waardering gesproken over de bij de gewone boeren populaire middeleeuwse graaf Floris v als ‘der keerlen god’. En Pieter Jelles Troelstra zei aan het begin

Over de auteur Ruud Koole is hoogleraar Politieke wetenschap aan de Universiteit Leiden.

Noten zie pagina 38

van de twintigste eeuw van zichzelf: ‘Ik ben geen regent; ik ben een volkstribuun, zóó voel ik mij het gelukkigst.’ Kortom, het is geen nieuw verschijnsel waarover we hier spreken.

De komst van de parlementaire democratie met algemeen kiesrecht aan het begin van de twintigste eeuw maakte de waardering ervoor wel een slag ingewikkelder. Formeel was er nu van buitengesloten immers geen sprake meer. Maar met de invoering van dat algemeen kiesrecht verdween de onvrede over het functioneren van de politiek niet (zoals ook Henk te Velde betoogt, elders in dit nummer van s&d). Integendeel, sommigen beschouwden het algemeen kiesrecht als een schaamblad waarachter gevestigde politieke elites hun belangen probeerden veilig te stellen. Zo richtte in 1921 een aantal anarchisten en dadaïsten de Rapaljepartij op om aan te tonen dat gegeven de heersende armoede en analfabetisme het kiesrecht gemakkelijk kon worden misbruikt om het volk te manipuleren. Het bewijs daarvan leverden ze door de dronkelap Hadjememaar voor hun partij te laten kiezen in de Amsterdamse gemeenteraad, onder de leuze ‘Vrij vissen in het Vondelpark’. Ook ter rechterzijde was er verzet tegen de invoering van het algemeen kiesrecht. De Leidse hoogleraar filosofie Bolland, bijvoorbeeld, moest er niets van hebben; hij fulmineerde in de jaren twintig tegen elk modernisme, van de fiets tot en met de democratie.

In de periode tussen de twee wereldoorlogen was de democratie nog pril.² De parlementaire democratie, zoals die na de grondwetswijziging van 1917 was gevormd, werd door bijna niemand echt omarmd. Orthodox-protestanten hadden moeite met een stelstel waarin het hoogste gezag niet aan god, maar aan het volk was ontleend. Socialisten en katholieken opperden allerlei orderingsvoorstellen (socialisatieplannen of ideeën over een corporatieve staat) die bij invoering een grondige verandering van het bestaande parlementaire stelsel zouden inhouden. Behoudende liberalen hadden moeite met een gedemocratiseerde Tweede Kamer, legden de nadruk op autoritaire handhaving van gezag en orde en keerden zich tegen toegenomen staatsinterventie die zij zagen als een rechtstreeks gevolg van de invoering van de parlementaire democratie. De enige partij die het bestel voluit verdedigde was de kleine Vrijzinnig-Democratische Bond.³ Zoals door onder anderen de historicus Hermann von der Dunk wel is betoogd, kon het parlementaire stelsel slechts voortbestaan doordat geen enkele politieke richting zelfstandig een meerderheid kon vormen en er een gebrek aan overeenstemming bestond ten aanzien van eventuele alternatieven. Het was dus niet een geloof in de voortreffelijkheid van de instellingen van de parlementaire democratie die haar overeind hielden.⁴

34 De vraag is nu: had de kritiek op de werking van de parlementaire democratie ook een 'populistische' strekking? Om het antwoord op deze vraag overzichtelijk te houden ga ik uit van een combinatie van twee kenmerken van populisme: een sterke nadruk op het onderscheid tussen een volk en politieke elite en een haast mythische opvatting over de eenheid van dat volk.⁵ Populistische leiders zien zichzelf als de ware vertegenwoordigers van de 'gewone mensen', wier belangen, zorgen en opvattingen door de regering, de meeste politieke partijen en de meeste media zouden worden veronachtzaamd. Wie tot het volk behoren wordt doorgaans omschreven in termen van klasse of natie, soms ook in termen van etniciteit. Vaak wordt hier-

aan een rauw meerderheidsdenken gekoppeld, waarin weinig plaats is voor de rechten van minderheden.

De jaren dertig kenmerkten zich onder meer door een zich sterk doorzettende verzuiling. Verzuiling en eenheid van het volk gaan niet goed samen. Naarmate individuen of groeperingen de verzuiling nadrukkelijker omarmden, konden zij dus minder populistisch zijn. Anders gezegd: het populisme in die jaren moet vooral gezocht worden bij groeperingen die zich tegen de verzuiling verzetten. Verzet tegen de verzuiling is geen garantie voor populisme, maar — voor die jaren — wel een noodzakelijke voorwaarde.

Naarmate groeperingen de verzuiling nadrukkelijker omarmden, konden zij minder populistisch zijn

De NSB was een populistische beweging. Zij moest niets van de verzuiling hebben en combineerde een beroep op de eenheid van het Nederlandse volk met kritiek op het functioneren van het parlement. De partij pleitte zelfs voor afschaffing van het parlementaire stelsel en de strijd tussen partijen. De meeste andere partijen gingen niet zover, maar ook daar was zware kritiek te horen op onder meer de samenstelling van het parlement. De sociaal-democraat Bongers bijvoorbeeld betoogde in 1934 in een boek getiteld *Problemen der democratie* dat afgeven op het parlement weliswaar onterecht was, maar dat politieke partijen wél moesten proberen de beste kandidaten naar voren te schuiven, want 'de democratie zal selectionistisch zijn, of niet zijn!'

Binnen zijn eigen SDAP kwam geleidelijk aan minder ruimte voor het populisme dat eerder wel degelijk had bestaan onder socialisten. De droom van een 'proletarische' eenheidssamenleving en het verzet tegen de 'heersende klasse'

hadden binnen de vroege socialistische beweging een vruchtbare context voor populisme geboden. In de schaduw van depressie en opkomend fascisme voltrok zich de ‘ingroei’ van de SDAP in de nationale staat. De partij aanvaardde nu ook formeel naast het socialisme de democratie als nevensgeschikt beginsel. Daarmee accepteerde de SDAP principieel het bestaansrecht van andere politieke groeperingen.

In het nieuwe beginselprogramma van 1937 was de nadruk op de klassenstrijd veel kleiner dan voorheen. Er werd uitdrukkelijk gesteld dat de SDAP ‘alleen langs democratische weg’ haar doeleinden wilde verwezenlijken. Het bestaande stelsel van de parlementaire democratie werd verdedigd en samenwerking met ‘burgerlijke partijen’ werd niet langer uitgesloten. Naarmate de socialistische zuil verder werd uitgebouwd, slonk de ruimte om populistische politiek te bedrijven.

VOLKS OF POPULISTISCH?

Maar bedienden partijen die de verzuiling omarmden zich niet van een populistische stijl? In zijn recent verschenen boek *Een leger van priesters voor een heilige zaak* schrijft Bernard Rulof over de politieke manifestaties van de SDAP in het interbellum. Hij spreekt daarin op een gegeven moment over een debat tussen voor- en tegenstanders van ‘de populistische stijl’ van de manifestaties.⁶ Mijns inziens is hier sprake van enige begripsverwarring. Beter is het om een duidelijk onderscheid te hanteren tussen de termen ‘populair’ (in de betekenis van ‘volks’ of het Engelse *popular*) en ‘populistisch’ (*populist* in het Engels): het eerste etiket hoort bij het gebied van de politieke stijl — waartoe ook de demagogie behoort — en het tweede bij het terrein van de ideologie.⁷ Een volkse vorm en populisme kunnen elkaar versterken, maar ze hoeven niet perse samen te gaan. Oneliners bijvoorbeeld horen bij een populaire stijl, maar het gebruik ervan zegt nog niets over de inhoud. Freule Wittewaal van Stoetwegen van de CHU stond er in de jaren zestig om bekend dat zij ‘het zo eenvoudig kon

zeggen’. Populair was ze wel, maar populistisch niet. De SDAP-optochten uit de jaren dertig waren bedoeld om grote groepen aanhangers te mobiliseren. Om de lotsverbondheid met de eigen socialistische achterban te onderstrepen werd een bepaald stilistisch repertoire ingezet. Dezelfde stijl met veel vlaggen en marsen werd door de NSB juist gebruikt om de eenheid van het Nederlandse volk te benadrukken.

Oneliners horen bij een populaire stijl, maar het gebruik ervan zegt nog niets over de inhoud

Behalve op het niveau van de boodschap en ideologie van politieke partijen of bewegingen kan het etiket ‘populistisch’ ook van pas komen bij de beoordeling van politieke stelsels. Bekend is het onderscheid dat de grote Amerikaanse politicoloog Robert Dahl heeft gemaakt tussen *Madisonian democracy* en *populist democracy*.⁸ De eerste term verwijst naar James Madison, een van de *founding fathers* van de Verenigde Staten. Madison was beducht voor een ‘meerderheids tirannie’: in een land met gelijke politieke rechten voor alle burgers zou de rijke minderheid het onderspit kunnen delven door een permanent verbond van armen en ongeletterden. De enige manier om dat te voorkomen was het vastleggen van constitutionele garanties voor rechten van minderheden, zo stelde hij. In wat Dahl een populistische democratie noemde wordt de vrees van Madison bewaarheid: daar geldt de meerderheidsregel — en wel absoluut. Van institutionele of constitutionele waarborgen die de toepassing van die regel inperken, bijvoorbeeld ten behoeve van minderheden, is geen sprake. Aldus wordt in dit ideaaltypische beeld van populisme ‘de opvatting van het volk’ geoperationaliseerd als ‘de opvatting van de (dominante) meerderheid’.

Dahl zelf sprak zich overigens uit voor de ene noch de andere variant. Hij bepleitte een polyar-

chie, een politiek stelsel waarin door middel van institutionele garanties de nadelen van beide andere stelsels grotendeels zouden zijn ondervangen. Het ideaal van ware democratie was onbereikbaar, realiseerde Dahl zich — vandaar die term polyarchie.

DE REPRESENTATIVITEIT VAN DE POLITIEK

Wat valt op als we met al deze kennis op zak kijken naar politieke partijen en bewegingen in het Nederland van na de Tweede Wereldoorlog? Een bekend voorbeeld van een partij die een populistische inhoud uitdroeg is de Boerenpartij, actief in de jaren zestig en zeventig. Die partij verzette zich hevig tegen de gevestigde politieke machten. Zij deed daarbij niet alleen een beroep op vrije boeren, maar ook op 'de gewone mensen'. De Boerenpartij bediende zich tevens van een volkse stijl, maar dat laatste onderscheid ik — zoals opgemerkt — van het inhoudelijke populisme. Er waren in die tijd echter veel meer partijen die zich afzetten tegen de gezeten klasse: Provo, PSP, D66 en Nieuw Links in de PvdA stonden kritisch tegenover het 'establishment' of de 'regenten'. Die kritische opvatting werd echter niet gecombineerd met een beroep op de mythische eenheid van het volk. Weliswaar verzette men zich tegen de verzuiling van de samenleving — vooral voor D66 was dat een belangrijk punt — maar daar kwam geen systematisch beroep op 'het volk' als mythische eenheid voor in de plaats. Dat laatste beeld werd wél opgeroepen door Hans Wiegel, toen die in de jaren zeventig veelvuldig verwees naar 'de mensen in het land', maar Wiegel kan weer niet gerangschikt worden als een groot criticus van de gevestigde politieke macht, hoogstens van het toenmalige kabinet-Den Uyl.

De combinatie van beide elementen van het populisme kwam eigenlijk pas weer terug bij de NVU en de Centrumdemocraten, bij de SP (met name in de periode dat zij zich als 'tegenpartij' manifesteerde; zie de bijdrage van Gerrit Voerman elders in deze s&D) en meer recent bij Fortuyn, Wilders en Verdonk (bij de een overi-

gens duidelijker dan bij de ander; zie de bijdrage van Koen Vossen elders in deze s&D).

De recente opkomst — of zo men wil: terugkeer — van het populisme wordt vaak uitsluitend in negatieve termen geïdentificeerd. Daarom wil ik de aandacht vestigen op wat ik de populismeparadox noem. Die komt erop neer dat het populisme, door zich af te zetten tegen de verondersteld illegitieme positie van de gezeten klasse, juist bijdraagt aan de representativiteit van de politiek en daarmee (wellicht) zijn eigen positie ondermijnt. Die bijdrage aan de representativiteit voltrekt zich op twee manieren. In de eerste plaats zullen gevestigde partijen die vanwege het succes van populistische partijen dreigen af te stevenen op electoraal verlies de

Succesvolle politieke uitdagers dwingen andere partijen ertoe aandacht te besteden aan de door die uitdagers naar voren gebrachte thema's

door populistische partijen op de politieke agenda geplaatste thematiek serieus of serieuzer gaan nemen. In de tweede plaats zal de entree van populistische parlementariërs in de Tweede Kamer de representativiteit van dat volksvertegenwoordigend lichaam versterken. De mate waarin deze beide tendensen zich manifesteren hangt uiteraard af van de omvang van het electorale succes van de populistische partijen.

Het beschreven mechanisme is natuurlijk niet uniek voor het populisme. Succesvolle politieke uitdagers dwingen andere partijen ertoe aandacht te besteden aan de door die uitdagers naar voren gebrachte thema's — dat werkt altijd zo. Toen in 1994 twee ouderenpartijen vanuit het niets in één klap met zeven zetels in de Tweede Kamer kwamen, konden de andere partijen niet langer om het thema van de vergrijzing en de pensioenen heen. Het succes van

de ouderenpartijen droeg eraan bij dat de inhoudelijke representativiteit van de Kamer toenam. Dat zij bij de volgende verkiezingen weer uit de Kamer verdwenen doet daar niets aan af.

In 2002 slaagde Pim Fortuyn erin om bij een deel van de kiezers al langer bestaand onbehagen over de komst van immigranten naar Nederland te mobiliseren. De terroristische aanslagen in de Verenigde Staten op 11 september 2001 gaven hem de wind in de rug. De standpunten van Fortuyn en later die van de LPF werden zeker niet zomaar overgenomen door de andere partijen, maar om de urgentie van de thematiek konden zij niet langer heen. Sinds de entree van de LPF (in 2002) en de PVV (in 2006) worden er in de Tweede Kamer opinies verkondigd en sentimenten vertolkt die voorheen in 's lands vergaderzaal afwezig waren. Ook in dat opzicht nam de representativiteit van de Nederlandse politieke instituties dus toe. Als de PVV'er Hero Brinkman de Antillen een 'corrupt boevennest' noemt dat hij wel op marktplaats.nl te koop zou willen aanbieden, wordt zijn opmerking waarschijnlijk door een behoorlijk aantal kiezers gewaardeerd — wat men er verder ook van moge vinden.

UITDAGINGEN

Wat het populisme uniek maakt is de combinatie van nadruk op volkseenheid en het afgeven op de politieke elite, die 'lui in den Haag' die veel praten maar niets zeggen, die niet weten wat er onder de gewone mensen leeft. Voor zover populistische succes hebben danken zij dat vooral aan hun stelling dat 'Den Haag' niet representatief is voor 'het volk'. Maar hun eigen politieke succes ondermijnt die stelling, waardoor een bron van dat succes opdroogt. Dit mechanisme zou het wisselvallige patroon van de opkomst en ondergang van populistische partijen ten minste voor een deel kunnen verklaren.

Daarmee is niet gezegd dat er geen problemen kleven aan het populisme. Zouden populistische partijen bij verkiezingen de meerderheid van de stemmen behalen, dan komt het rauwe meerderheidsdenken in zicht — met alle ge-

volgen voor (politieke) minderheden van dien. Van een democratie is dan wellicht nog steeds sprake; van een rechtsstaat veel minder. In feite is de democratie dan ontaard in een ochlocratie, een heerschappij van de massa. De kans daarop acht ik in de Nederlandse verhoudingen overigens betrekkelijk klein. Nog steeds stemmen

Dat populistische partijen afgeven op 'Den Haag' is tot daaraan toe, zolang 'Den Haag' ook maar zijn verdedigers heeft

veruit de meeste mensen niet op populistische partijen. Dat was zo in de jaren dertig van de twintigste eeuw en zo is het nog.

Een ander risico schuilt in de overname door gevestigde partijen — en door de media — van populistische retoriek. Dat is minder gevaarlijk, maar de kans erop is wel groter. Dat populistische partijen afgeven op 'Den Haag' is tot daaraan toe, zolang 'Den Haag' ook maar zijn verdedigers heeft. De electorale concurrentie van populistische partijen kan andere partijen in de verleiding brengen om zelf ook een beetje populistisch te worden en zich, als het zo uitkomt, te beroepen op 'het volk' of af te geven op 'de politiek'. Maar als een meerderheid van de bevolking van mening zou zijn dat 'de politiek' niet deugt, kan de democratische rechtsstaat zich op den duur niet handhaven.

Anders dan David van Reybrouck, die vorig jaar een mooi essay schreef over populisme in Nederland en Vlaanderen, houd ik daarom geen pleidooi voor het populisme.⁹ Evenmin zie ik iets in zijn idee dat het parlement veel meer laagopgeleiden moet gaan bevatten, opdat de representativiteit ervan groter wordt. Volksvertegenwoordigers die lid zijn van gevestigde partijen moeten de populistische uitdaging aangaan door de sentimenten en thema's die populistische aankaarten serieus te nemen en te

vertolken, zo luidt mijn stelling, maar zonder hun populisme als zodanig over te nemen. Ook hoogopgeleide politici moeten in staat zijn brede lagen van de bevolking aan te spreken. Pim Fortuyn beheerste die kunst en laagopgeleid was hij niet.

Het bestrijden van een *Zweidrittel Gesellschaft* of 'diploma-democratie' (de term komt van Mark Bovens) is voor een democratie die zich inclusief wil noemen een absolute vereiste. Wanneer kansarmen zich structureel niet vertegenwoordigd voelen in het politieke systeem, staat het democratische principe van 'one person, one vote' onder druk. Dan manifesteert zich het

tegenovergestelde van het angstbeeld dat James Madison voor ogen had: niet overheersing door 'een permanent verbond van armen en ongeletterden' vormt dan een gevaar voor de democratie, maar juist hun structurele uitsluiting.

Als niet-populisten de mobilisatie van laagopgeleiden niet geheel aan populistten willen overlaten, dan kan het gebruik van een volkse stijl soms behulpzaam zijn. Zo versta ik ook het pleidooi van Wouter Bos voor meer 'populisme' in de PvdA.¹⁰ Maar dat is iets anders dan het overnemen van de populistische ideologie. Dat zou de PvdA, die pal zegt te staan voor een democratische rechtsstaat, ook niet passen.

Noten

- 1 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III: 'Branding', Amsterdam, 1929, p. 223.
- 2 De volgende passage is deels ontleend aan: Ruud Koole, 'De voortdurende kritiek op de parlementaire democratie', in Ruud Koole (red.), *Binnenhof Binnenste Buiten. Slagen en falen van de Nederlandse parlementaire democratie*, Weesp, 1986, p. 13-31.
- 3 Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946*, p. 493.
- 4 Hermann von der Dunk, 'De partijen en de parlementaire democratie in het interbellum', in: Ruud Koole (red.), *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, p. 41-61.
- 5 Margaret Canovan, 'Trust the people! Populism and the two faces of democracy', in *Political Studies* (1999), XLVII, p. 2-16.
- 6 Bernard Rulof, *Een leger van priesters voor een heilige zaak. SDAP, politieke manifestaties en massapolitiek 1918-1940*, Amsterdam, 2007, p. 315.
- 7 Het gebruik van de term 'stijl' voor de combinatie van vorm en inhoud lost het probleem niet op: juist het onderscheid tussen vorm en inhoud is wenselijk voor een goed begrip van verschillende vormen van anti-politieke houdingen.
- 8 Robert Dahl, *A preface to democratic theory* (1956).
- 9 David van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme*, Amsterdam, 2008. Zie ook: Arie van der Zwan, *De uitdaging van het populisme*, Amsterdam, 2003; Anton Zijderveld, *Populisme als politiek drijfzand*, 2009; Hannes Swoboda en Jan Marinus Wiersma, *Democracy, populism and minority rights*, PES/Renner Instituut, 2009.
- 10 Geciteerd in o.a. *De Pers*, 8 april 2008. Zie ook *Bosblog* 20, 11 april 2008.